

OSMANLI VAKIF SİSTEMİNDE “RAKABE”

Mefail HIZLI*

ÖZET

Osmanlı vakıf sisteminin, üzerinde yeteri derecede durulamayan kavramlarından biri de “rakabe”dir. Osmanlı vakıf eserlerinin yüzyıllar sonrasına ulaşmasında bu yöntemin katkısı son derece büyüktür. Kısaca ifade etmek gerekirse “rakabe”, vakıf eserlerinin tamire ihtiyaç duydukları ve vakfın bu onarımına gücünün yetmediği dönemlerde, vakıf çalışanlarının maaşlarının ödenmeyerek, biriken paranın öncelikle onarımına harcanması demektir. Bu çalışmada, konunun ayrıntılarına inilerek “rakabe” kavramının pratiğe nasıl dönüştürüldüğü araştırılacaktır.

SUMMARY

“Raqaba” in the Ottoman Waqf System

One of the concept in Ottoman Waqf System is “raqaba” that is not known whooly. In this article, we are going to point out “raqaba” by using of documents have been obtained from Records of Bursa Court of Justice (Bursa Şer’iye Sicilleri).

GİRİŞ

Osmanlı dönemi kurumları ile ilgili yapılan çalışmalar arasında en kapsamlı araştırmaların vakıf konusunda yoğunluk kazandığını söylemek mümkündür. Osmanlı vakıf sisteminin hukuku ve tatbikatı hakkında oldukça ciddi çalışmalar vücuda getirilmiştir. Vakıf müessesesi, başta Ömer L. Barkan ve M. Fuad Köprülü olmak üzere yerli birçok akademisyen ve araştırmacının ilgisini çekmiş ve çalışmalarının odak noktasını

* Doç. Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Vakıf teşkilâtı konusunda yerli araştırmacıların çok sayıda çalışmaları vardır. Ancak bu alanda öne çıkan isimler arasında, bu iki isimden sonra, M. Hamdi Yazır, Ömer Nasuhi Bilmen, A.Himmat Berki, Osman Ergin, İ.Hakkı Uzunçarşılı, M.Tayyib Gökbilgin, Bahaeddin Yediyıldız, Ahmet Akgündüz, İbrahim Ateş, Nazif Öztürk vs. sayılabilir.

oluşturacak önemi kazanmıştır. Aynı alanda, yabancı bilim adamlarının yaptığı çalışmalar da bilinmektedir². Bütün bunlar, vakıf hukuku ve tatbikatında, zaman içinde yerli ve yabancı araştırmacıların ilgilerini sürekli çekecek biçimde, muhtelif uygulamalar sergilendiğini göstermektedir. Çok sayıdaki çalışmalara rağmen, Osmanlı vakıf hukuku ve işleyişinde, hâlâ bazı ayrıntıların yeteri derecede aydınlatılmadığı anlaşılmaktadır. Vakıf sisteminde yer alan istilahların çoğunluğu hakkında açıklamaların getirildiği ve vakıf kurumunun birçok yönüyle, eskiye oranla daha net bir şekilde ele alındığı rahatlıkla söylenebilir. Ancak bazı arşiv belgelerinde, vakfın işleyişi sırasında karşılaşılan birtakım kavramların, kelime anlamı bilinse de, tatbikatta aldığı şekil, çoğu zaman kelime olarak taşıdığı anlamın dışına çıkabilmektedir. Bu çalışmada, sözünü etmeye çalıştığımız kavramlardan birine, vakıf sisteminde önemli bir yeri olması hasebiyle ayrıntılı olarak yer vereceğiz.

Osmanlı arşivlerinde ve özellikle “mahkeme sicilleri”nde yapılan araştırmalar sırasında değişik vakıf üniteleriyle ilgili çok sayıda belge elde edilmektedir. Cami, türbe, mekteb, medrese, han, hamam vs. gibi vakıf hizmet binalarının onarımlarını ihtiva eden kayıtlarda, özel bir kavram halini almış bir kelimeye sıkça rastlanmaktadır. Bursa Mahkeme Sicilleri’nin, Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren belgeleri barındırdığı düşünülürse, XV. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyıl sonlarına kadar yer alan zaman diliminde bu kavrama rastlanmaktadır. Vakıf uygulamalarında oldukça önemli bir fonksiyonu icra eden bu kavram “rakabe” olarak ifade edilmektedir. Bu kavram hakkında, Bursa Mahkeme Sicilleri’nde tesbit edilen çok sayıdaki belge dikkate alınarak, ilginç olacağını umduğumuz, bazı ayrıntılara girmek istiyoruz. Ancak buna geçmeden önce, “rakabe” kelimesinin etimolojisi üzerinde biraz durmayı gerekli buluyoruz.

A- SÖZLÜKTE VE İSLÂM HUKUKUNDA RAKABE

1- Rakabe Ne Demektir?

Arapça’da “ra-kaf-be” kök harflerinden oluşan bu kelime, değişik okunuşlarına rağmen, birbirine yakın manalar ihtiva etmektedir. “Sahip olma, tasarruf hakkı, köle, esir” gibi anlamları olsa da, asıl manasıyla “rakabe”, “beklemek, korumak, muhafaza etmek, murakabe, koruyuculuk, gözeticilik” demektir³. Bu kelime, “rakabe” biçimi dışında, “rıkbe” tarzında da okunmaktadır. Ancak her iki kelimenin anlamı, büyük ölçüde benzerlikler taşır.

² Osmanlı vakıfları alanında önemli çalışmaları bulunan yabancı araştırmacılar arasında, L. Massignon, A.Saarisalo, C.Cahen vb. isimleri saymak mümkündür.

³ Kelimenin anlamları için bk. el-Ahterî, Ahterî-i Kebîr, İstanbul,1310, I,355; Ahmed ez-Zâvî, Tertîbü'l-Kâmûs el-Muhît, II,372; el-Mu’cemü'l-Vasîf, İstanbul,1986, s.363; Şemseddin Sâmî, Kâmûs-i Türki, İstanbul, 1317, s.669.

Daha sonra, üzerinde ayrıntılarıyla durulacak olan “rakabe” uygulamasının, belli dönemlerde, vakıf kurumu içinde, âdeta alt bir müessese haline geldiği anlaşılmaktadır. Vakıf hizmet ünitelerinin, en azından, fizikî olarak sonraki dönemlere aktarılması konusunda “rakabe” usûlünün önemi oldukça büyüktür. İki yüzyılı aşkın bir süreyle uygulama sahası bulan sözkonusu tatbikatın, Osmanlıların düşünce yapısı hakkında birtakım ipuçları vermesi, dinî ve sosyal hizmet ünitelerinin oluşturduğu kurumların ne tür önceliklere sahip olduğunu göstermesi bakımından gerçekten düşündürücüdür.

Kelime olarak taşıdığı anlamları verilen “rakabe” usûlünün, İslâm hukukunda nasıl ele alındığı ve hangi hukûkî altyapıya oturtulduğu konusunda özet bilgi vermek yerinde olacaktır.

2- İslâm Hukukunda “Rakabe”

İslâm hukuku kaynaklarında, rakabe meselesinin başlı başına bir problem olarak ele alınmadığını ve hukukun önemli bir bölümünü teşkil eden “Vakıf” kısmında, “Tamir ve İnşâ” altbaşlığında incelendiğini belirtmeliyiz. Rakabe ile ilgili diğer ayrıntıların, vakıf yöneticisi durumundaki mütevellilerin görev ve sorumluluklarını işleyen bölümlerde bulunabildiğini ifade etmeliyiz. Vakıf eserlerinin tamirini konu alan hukûkî kaideler bilinmedikçe, rakabenin ne olduğu tam olarak anlaşılamayacaktır.

İslâm hukukçularının tamamı, harap olan vakıf eserlerinin tamirini, vakıf mütevellilerinin, tek başına yapabilecekleri tasarrufları arasında kabul etmişlerdir. Tamirin yapılabilmesi için, vâkıfın konuyla ilgili bir şartının bulunup bulunmaması farketmez. Hatta vâkıf, tamir edilmemesini şart koşsa dahi, durum değişmez; zira böyle bir şart, vakfın amacına aykırıdır.

Vakfın tamiri, vakıftan amaçlanan bütün hayır işlerinden önce gelir. Bundan dolayı, vakıf eseri, kendiliğinden harap olmuş ve onarıma muhtaç, bir halde ise -bazı özel şartların dışında- genellikle vakfın geliri ile zarûrî olan tamir masrafları karşılanır. Tamir giderleri, vakıftan yararlananlara ve görevlilere dağıtılacak olan tahsisat ve maaşlara göre öncelik kazanır. Vakfın tamir ihtiyaçları var iken, maaş ve tahsisatlar dağıtılamaz. Zikredilen hükme aykırı olan mahkeme kararları ve Emr-i Sultânî dahi geçersizdir. Bunun tek istisnası, vakfın her şeyi demek olan mütevellinin ücretidir.⁴

Osmanlı dönemi uygulaması, Tanzimat devrine kadar bu çerçevede içinde seyreden tatbikat, Tanzimat’tan sonra, yine bu esasları da içine alan hukûkî düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Ancak bu hukûkî

⁴ Konunun hukûkî durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, İslâm Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Ankara, 1988, s.316-317; Ayrıca geniş bilgi için bk. Ömer Nasuhi Bilmen, Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kâmusu, İstanbul, 1969, V, 51 vd.

düzenlemeler daha çok “mazbut vakıflar”ı⁵ ilgilendirmektedir. Konuyla ilgili 1858, 1863 ve 1877 yıllarında çıkarılan Evkâf Nizamnameleri ile vakıfların tamiri hakkındaki hükümler daha modern ve ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiştir.⁶

Ahmet Akgündüz’ün “İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi” adıyla yaptığı kapsamlı çalışmadan özetlediğimiz bu hukûkî bilgilerin, Osmanlı vakıf sisteminde pratiğe nasıl dönüştürüldüğü konusunda, aynı eserde maalesef herhangi bir örnek veya olay verilmemektedir. Hatta bu konunun “rakabe” kavramıyla ifade edildiği dahi tam olarak belirtilmemektedir. Aynı eserde, rakabenin, bilinen sözlük anlamıyla, “vakıf mallarının kontrol ve gözetilmesi” olduğu bildirilmekte ve bununla yetinilmektedir.⁷ Mamafih, mahkeme sicillerine yansıyan örneklerle bakıldığında, konunun çok yönlü bir mekanizma teşkil ettiği açıkça görülecektir.

B-OSMANLI VAKIF SİSTEMİNDE RAKABE

1- Rakabe Prosedürü

XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren⁸ Tanzimat devrine kadar sürdüğünü bildiğimiz bu uygulama, vakıf binalarının tamirinde çekilen finansman güçlüğü sebebiyle devreye giriyordu. Onarıma ihtiyaç duyan bina için, vakfın o anda eğer yeterli miktarda hâsılatı varsa rakabeye girilmezdi.⁹ Vakfın herhangi bir musakkafâtının, sözgelimi bir medresenin acil olarak tamir edilmesi gereken durumlarda, medresenin bağlı bulunduğu vakfın gelirleri tamamen onarıma harcanmakta ve onarım süresince çalışan bütün personelin alacakları, bir süre askıya alınmakta idi¹⁰. Çalışanların ücretleri ile ilgili teferruata daha sonra genişçe yer verileceği için burada ayrıntıya girmiyoruz. Bir başka deyişle rakabe, tamir edilecek vakıf hizmet ünitelerinin finansmanının vakıf tarafından karşılanamadığı zamanlarda veya

⁵ Mazbut vakıf, doğrudan doğruya Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti tarafından idare olunan vakıftır. Bk. Akgündüz, age, s.286.

⁶ Akgündüz, age, s.318.

⁷ Bk. Akgündüz, age, s.315.

⁸ Bursa Çendik Medresesi’ne gönderilen “rakabe” konusundaki ferman 1485 tarihi taşımaktadır. Bk. Bursa Şer’iye Sicilleri (BŞS), A 4/4 458b. Bu belge, uygulamanın bu tarihten önce de mevcut olduğunu göstermektedir.

⁹ Bk. BŞS, A 25/28 118a; A 81/95 240b; A 99/116 102b; B 94/300 68a.

¹⁰ “...buyurdum ki, hükûm-i şerîfim vardıkda, evkâf-ı mezbûreyi rakabe eyleyüb rakabe tamam olmayınca erbâb-ı vezâyif vazîfelerin verdirmeyesiz...” Bk. BŞS A 81/95 239a; A 94/110 189b.

vakfın “asl-ı mâl”ı büyük ölçüde elden çıktığı dönemlerde¹¹ vakfın, giderleri asgari düzeylerde tutması ya da tamamen kısması demektir. Böylece, vakfın tamir görmesi gereken yerleri en kısa zamanda onarılmakta ve vakıf eserinin fizikî açıdan yıpranması önlenmekteydi.

Maddî darboğaza düşen birçok vakfın uyguladığı ve fermanlarla desteklenen bu rakabe yöntemi nasıl işliyordu? Ne tür bir prosedür takip edilmekte ve nasıl sonuçlar alınmaktaydı? İşte bu sorulara mahkeme sicillerinde şu cevapları buluyoruz.

1491 tarihli bir mahkeme kaydında “rakabe” kavramının “habs” ile karşılandığı görülmektedir. İstanbul’dan bu tarihte gelen “hukm-i hümayûn”da şu ifadeler yer almaktadır:

“...Bursa’da merhûm İnebey Subaşı Bey Hamamı harâba müteveccih olub imârete muhtâc imiş. Buyurdum ki, cemi’ evkâfı habs idüb mezkûr hamamı imâret edesiz, deyû emrolunduğu ecilden emr-i âlî mûcibince emrolundu ki, cemi’ evkâf habs olunub hamâm-ı mezkûr imâret oluna, ba’del-emr mütevellî Hızır Çelebi hüccet taleb istemesiyle ketb olundu.”¹²

Bu kayıttan, prosedürün İstanbul’a kadarki safhasıyla ilgili bir bilgi bulamıyoruz. Ancak ifadelerden, sözkonusu hamamın tamire muhtaç olduğuna ve kâfi miktarda paranın bulunmadığına dair İstanbul’a mütevellî kanalıyla bir başvurunun yapıldığı anlaşılmaktadır. Sonuçta böyle bir uygulamanın kabul edildiğini, çıkan hukm-i hümayûn haber vermektedir.

1576 tarihini taşıyan diğer bir belge, rakabe prosedürüne biraz daha ayrıntı kazandırmaktadır. Buna göre, Bursa’da bulunan Kazzazoğlu evkafının mütevellisi mahkemeye gelerek, vakfın Çendik adındaki medresesinin odaları, kapıları ve pencereleri, medreseye hemen bitişik olan 6, ve diğer yerlerde bulunan 17 olmak üzere toplam 23 adet dükkân ile ayrıca 5 odanın şiddetle tamire ihtiyaç duyduğunu haber vermiş ve “ta’mîr ve termîme ihtiyâc-ı tâmmı vardır” demişti. Bu konuda, mütevellinin yanısıra medrese müderrisi ve diğer çalışanlar mahkemenin durumu müşahede etmesi için istekte bulunmuş, bunun üzerine mahkeme, bir nâib ile ehl-i hibre üstâdlardan birini keşif heyeti olarak göndermişti. Yapılan inceleme sonunda, “evkâfın ta’mîr ve termîme ihtiyâc-ı tâmmı” olduğu tescil edilmiş ve “bî-garaz ehl-i vukûf üstâdlar tahmîn-i ‘âdil ile” evkâfın tamarine 17.000 akçe harcanacağını tesbit etmişlerdi. Vakfın gelir-gider hesapları

¹¹ Sözelimi, Bursa’da bulunan Ferhâdiye Medresesi Vakfı’nın “asl-ı mâl”ı 60.000 akçe iken, yarısı zâyî olmuş ve tamamlanması mümkün olamamıştı. Bu nedenle, vakıf mütevellisi İstanbul’a giderek Şeyhulislâm’dan bir fetvâ almıştı. 1615 tarihli mahkeme sicilinde yer alan bu fetvâya göre, “Bir medresenin asl-ı malı altmış bin akçe olub meblağ-ı mezbûrun otuz binî zâyî olub tahsilî mümkün olmamağla medrese-i mezbûreye hâlâ mütevellî olan Zeyd, ma’rifet-i hâkimü’ş-şer’le rakabe edüb asl-ı mal olan altmış bin akçe tekmil olunca müderrisine vazife vermemeğe kâdir olur mu?” şeklindeki soruya “olur” cevabı verilmişti. Bk. BŞS B 29/222 85a.

¹² BŞS A 8/8 23a.

görüldüğünde, heyetin kararı ittifakla şöyle olmuştu: “Bir buçuk yıl rakabe olmak ile ancak ta’mir olunur”¹³.

Görüldüğü üzere, tamir başvurusunu müteakip yapılan tahkikat neticesinde onarımın ne kadar bir harcama ile gerçekleştirileceği tesbit edilmekte, daha sonra ise vakfın muhasebe defterleri dikkatle incelenerek, gelir-gider dengesinin tamire elverişli olup olmadığına karar verilmekte idi. Eğer vakfın gelirleri müsait işe rakabeye gidilmemekteydi.

Öncelikle tamir isteği gündeme getirilerek başvuru yapılmaktaydı. Bu başvuru, genellikle vakfın mütevellisi tarafından doğrudan mahkemeye gidilerek oluyordu. Mütevellilerin, bazen nâzır¹⁴, bazen de kâtib¹⁵ ile bu başvuruyu beraber yaptıkları vâki idi.

Mahkemenin belirlediği bilirkişi heyetinin raporları doğrultusunda kadı, İstanbul’a müracaatını yapar¹⁶ ve gönderilen “emr-i şerîf” ile tamir ve rakabe uygulamaları resmen yürürlüğe girerdi¹⁷.

Mahkemece tesbit edilen bilirkişi heyetinde mahkemeyi temsilen kadı adına nâib bulunurdu. Ayrıca mimarbaşı¹⁸, “ehl-i hibre ve erbâb-ı vukûf”¹⁹, “sika ve mu’temedün’aleyh ehl-i vukûf ve muhamminler”²⁰ de görevlendirilerek herhangi bir iltimâsın önüne geçilmekte, daha sıhhatli sonuçlara ulaşılabilmekteydi.

Mahkemeye yapılan tamir ve rakabe başvurusunda müteveli vakfın, tamir ve termime muhtaç yerlerinin bulunduğunu ve “mahsûl-i vakfdan ta’mir ve termim olunmasını taleb” ettiğini açıkça bildirirdi. Mahkeme, normal prosedürü uygulayarak durumu “âsitâne-i sa’âdet”e haber verirdi. Çıkarılan emr-i şeriflerin bir bölümünde genellikle şu ifadelere yer verilirdi: “Buyurdum ki, hukm-i şerîfim ile vardıkda göresin, husûs-i mezbûr arz olunan gibi olub mevcûd olan mahsûl-i evkâf vefâ ederse termim ve ta’mir etdiresiz. Şöyle ki, bi’l-fi’il mevcûd olan mahsûl-i evkâf vefâ eylemez ise, üzerine muhamminler eyledüb tahmîn-i sahîh ile tahmîn etdürüb vukû’u üzere mufassal ve meşrûh yazub arz edesiz.”²¹.

Bu ifadelerden sonra, yapılan araştırmanın neticesinde vakfın gelirleri tamir için yeterli olmuyorsa hemen rakabeye gidilmekteydi. Ancak şunu

13 BŞS A 108/127 167a.

14 BŞS A 79/92 243a.

15 BŞS A 40/45 70a.

16 Örnek için bk. BŞS A 30/34 415a; A 39/44 10a.

17 Konuyla ilgili örnekler için bk. BŞS A 39/44 10a; A 67/73 35a; A 94/110 25a; A 99/116 27b,55b.

18 Bk. BŞS A 99/116 55b.

19 Bk. BŞS A 30/34 415b.

20 Bk. BŞS A 67/73 35a; A 79/92 137a.

21 BŞS A 39/44 10a.

belirtmeliyiz ki, tamir için çıkan “emr-i şerîf” rakabe için geçerli olmamakta, bunun için de diğer bir emre gereksinim duyulmaktaydı.

Rakabe imkânı getiren “emr-i şerîf”lerde ise genellikle, “hukm-i şerîfim vardıkda te’hîr itmeyüb rakabe etdürüb mâl-ı vakfdan kimesneye bir akçe ve bir habbe vazife verdirmeyüb ta’mîre ve termîme muhtâc olanlarını ta’mîr ve termîm etdürüb rakabe tamâm olduktan sonra dergâh-ı mu’allâma ‘arz olunub ol vakit emr-i şerîfim ne vecihle nâzil olub ânınla ‘amel oluna...”²².

Gelen bütün emirlerde hemen hemen aynı ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Tamir ve rakabe için iki ayrı emrin gönderildiğini, bir belgede yer alan şu cümleler açıkça ortaya koymaktadır: “... zikrolan ta’mîrât mukaddemâ verilen emr mücibince ta’mîr olunub ber-vech-i istihkâm itmâm buluncaya değin min ba’d müderris-i merkûma ve sâyir mürtezikaya bir akçe ve bir habbe vazîfe verdürmeyib emrim üzere rakabe edüb han ve dükkân ve değirmenin haraba müteveccih olan yerlerin sâbıkan verilen emrim mucibince ta’mîr ve meremmât edüb...”²³.

Rakabe için gönderilen emirlerde mütevellilerin çok dikkatli olmaları istenmekte, tahmin olunan rakamdan -mümkünse- daha az bir miktar ile tamiri gerçekleştirmeleri talep edilmekte ve çalışanlara maaşlarının bir an önce ödenmesine gayret gösterilmesi emredilmekteydi. Emirlerde, konu ile ilgili bölüm şu ifadelerle anlatılmaktadır: “...Ammâ dikkat ve ihtimâm edüb itlâfdan ve isrâfdan ve harc-ı zâidden nesne bel’ ve ketm olmakdan hazer edüb tahmîn olunandan ekall ile ta’mîr itmesine sa’y edesiz...”²⁴.

Emirlerde yer alan bu ifadelerle, mütevellilere konunun manevi mes’uliyetinin hatırlatılması yanında, çalışmalarının her safhasında kontrol edilmekte oldukları ihsas edilmekteydi.

Bu bölümle ilgili belirtmek istediğimiz son bir nokta da, rakabe başvurusunun mahkeme kadısı tarafından İstanbul’a yapılmasını müteakip çok kısa bir sürede sonuç alınmasıdır. Bu sürenin yaklaşık 15 gün tuttuğu anlaşılmaktadır²⁵. O dönemin ulaşım araçları dikkate alındığında, sözkonusu sürenin ne kadar kısa bir zaman dilimi olduğuna ve bürokrasinin oldukça hızlı faaliyet gösterdiğine hükmedebiliriz. Bu, aynı zamanda, devletin, vakıf eserleri üzerinde nasıl titredığının ve vakıf sisteminde herhangi bir tikanıklığa razı olmadığının bir göstergesi sayılabilir.

22 BŞS A 30/34 415a.

23 BŞS B 10/178 146b.

24 BŞS A 46/52 194b.

25 Bk. BŞS A 108/127 142b,267a.

2.Rakabe Süresi

Vakıflarda rakabe süresini belirleyen birtakım faktörler vardı. Bunlar arasında en önemlilerini, vakıf eserlerinin uğradıkları fizikî zarar ile vakıf muhasebesinin gelir-gider orantısı teşkil etmekteydi. Vakıf musakkafâtının uzun süre tamir görmediği ve bazı mütevellilerin görevlerini aksatması sebebiyle, onarımlarının gecikerek büyük zararlara yol açtığı durumlarda rakabenin süresi birkaç yılı bulabilmekteydi.

Rakabe ile ilgili gelen emirlerde, “..vakıf akçesine ne mikdar noksan vâki’ olmuştur ve noksan tamam olunca ne mikdar zaman rakabe olunmak iktizâ eder..”²⁶ türünde bazı ifadeler yer almaktadır. Bu emir doğrultusunda teşkil olunan heyetin hazırladığı rapor, tamire harcanacak rakamı belirlediği gibi, vakfın ne kadar süre rakabe edileceğini de tesbit ederdi.

Rakabe süreleri birkaç ay²⁷ ile 6 yıla varan²⁸ süreleri kapsayabilirdi. Ancak normal uygulama, bunun 1,5 yıl veya azamî 2 yıl sürmesi tarzındaydı²⁹. Bu süreyi aşmaları birtakım sebeplere dayanıyordu. Sözgelimi, rakabesi 6 yıl süren Bayezid Paşa Vakfı’nın nakdî gelir potansiyeli oldukça kısıtlıydı. Bu nedenle rakabe gereksinimi 6 yılda karşılanabilmişti³⁰. Rakabeyi uzatan etkenlerden biri de mütevellilerin tutumlarıydı. Rakabe konusunda gelen emirleri müteakip, derhal ilgili tamire başlayacağını söyleyen mütevelliler, rakabe gerekçesiyle vakfın harcamalarını hemen sifira indirip gelir sağlamakta, ancak değişik bazı sebeplerle bu tamirden vazgeçebilmekteydi³¹.

Rakabe süresini uzatan nedenlerden biri de, vakıflarda yaşanan özel durumlardır. Meselâ, Cafer Çelebi’ye ait vakıfların bir bölümü, ciddi bir biçimde onarıma ihtiyaç duyması sebebiyle, 1559’da “asl-ı vakf”daki eksiklik de belirtilerek tamir ve rakabe isteği ile mütevellî tarafından bir başvuru yapılır. Tamir için gereken miktarın 11.500 akçe olduğu tesbit edilir. Ancak “asl-ı vakfdan vakıf-ı mezbûr zimmetinde 46.829 akçe olup vâkıf-ı mezbûr fevt oldukda, cümle muhalledfâtı beytû’l-mâl emîni zabt idüb hızâne-i âmireye teslîm” edilmesi sebebiyle, kendi vakfında sözü edilen açığın, mahkeme kayıtlarına geçirilen tarihten itibaren rakabeye gitmek suretiyle kapanacağı ifade edilmektedir. Bu rakabe için, “ehl-i vukûf ve erbâb-ı hayrât”ın hesaplamalarına göre 4 yıl gerekmektedir³².

26 BŞS A 67/73 35a.

27 Bk. BŞS A 145/173 20a; B 10/178 14a.

28 Bk. BŞS B 11/199 52b.

29 Bk. BŞS A 108/127 142b,267a.

30 Bk. BŞS B 11/199 52b.

31 Bk. BŞS A 46/52 191a.

32 BŞS A 67/73 35a.

Rakabe sürelerinde rol oynayan en önemli etken, görüldüğü üzere, tamirin kapsamı idi. Mütevellilerin, zamanında vakıf eserleri konusundaki ihtiyaçları ve gereksinim duyulan onarımları tesbit edememeleri rakabenin, olması gerekenden daha uzun sürmesi sonucunu doğurmaktaydı. Mütevellilerin yanı sıra bizzat vâkıfın yanlış tutumları nedeniyle de rakabe süreleri uzayabilmekte ve dolayısıyla uzun süren rakabe uygulaması, vakıf çalışanlarını (mürtezika) birtakım sıkıntılara düşürebilmekteydi. Ancak sözünü ettiğimiz sıkıntılar, vakıf çalışanlarının aç kalması ya da çok zor anlar yaşaması anlamında değildir. Sadece hakettikleri ücretleri belli bir süre alamamakla karşı karşıya kalıyorlardı.

3. Rakabe ve Vakıf Personeli

Vakıflar, rakabe uygulamasına geçmelerinin kaçınılmaz olduğu durumlarda çalışanlarına herhangi bir maaş veya yevmiye vermezlerdi. Rakabe bitinceye kadar uygulama aynen devam ederdi. Bu nedenle vakıf çalışanları, rakabe dönemlerinde vakıf muhasebesini tutanları çok yakın bir takibe almaktaydılar. Kendilerini mağdur edecek imkânı, mütevellilere vermemek için adeta çırpınırlardı.

Vakıf muhasebesini elinde tutan mütevellileri en çok zor durumda bırakanlar, genellikle o vakfa bağlı medresenin müderrisleri olurdu. Mütevellilere göz açtırmayan ve hata veya kasıtlarına engel olan müderrisler, bu tür durumlarda soluğu mahkemede alırlardı. Vakfiyenin içeriğini bilmeleri ve olayları yakından takip etmeleri sebebiyle, çoğu zaman müderrisler davalarında haklı çıkarlardı.

1587 yılında Bursa'da Sarraf Mustafa Vakfı'nın medresesinde müderris olan Mahmud oğlu Mevlana Ömer, vakfın mütevellisinin de mahkemede hazır bulunmasıyla verdiği ifadede, daha önce, vakfa ait medrese, muallimhane, han, dükkânlar ile diğer akarın şiddetle tamire ihtiyacı olduğunu, mahkemenin gönderdiği bilirkişi heyetinin raporu doğrultusunda onarımın 9.700 akçeyle mümkün olabileceğini, ancak vakfın mevcut parası olmadığı için rakabeye gidildiğini belirtmişti. Müderris, mahkemeye bu başvuruyu yaptığı zamana dek dokuz ay boyunca bütün vakıf çalışanlarının maaşının alınmadığını ve bu süre içerisinde toplanan paranın 5.400 akçeyi bulduğunu, arada kalan 4.200 akçelik miktarın ise vâkıfın "rakabe için ta'yîn eylediği yevmî dört akçeden edâ" olunmasını, bu nedenle de artık rakabe uygulamasına son verilmesi için izin istediğini mahkemeye iletmış, mahkeme de bu isteği yerinde bularak rakabeyi sona erdirmişti³³.

Özetlemeye çalıştığımız bu belge, vakıf çalışanı durumundaki birinin, rakabe uygulamasının yönünü nasıl değiştirebildiğini açıkça göstermektedir.

³³ BŞS A 145/173 20a.

Aynı kayıt bazı vakıfların, vakfiyelerinde, vakıfların tamiri için belli miktarda bir fon tahsis ettiklerini de haber vermektedir.

Benzer bir belgede, Bursa'da Paşa Çelebi Vakfı mütevellisi 1556'da mahkemeye başvurarak, vakfa ait bazı binaların tamirine başlanması gerektiğini ve vakıf gelirinin bu tamiri karşılayamaması sebebiyle rakabenin lüzumlu hale geldiğini belirtmişti. Ancak vakfa ait medresenin müderrisi olan Mevlana Muslihiddin, doğrudan İstanbul'a müracaat ederek bundan önceki müteveli zamanında "şer'le zamânı lâzım bin sikke filori vardır, tahsil olunursa rakabeye ihtiyaç olmaz" şeklinde bir bilgi vermişti. Konuyla ilgili gelen emirde bu konunun dikkate alınması ve araştırmanın yapılması gereği üzerinde durulmuştu³⁴.

Bütün bu gayretler, bazen birtakım haksızlıkları önlüyorsa da, vakıfların rakabesi, aslında, çalışanların büyük karşı çıkışlarına sebebiyet vermiyordu. Bu uygulama sadece bir vakfı bağlamadığı, genelini kapsadığı veya bir başka deyişle, fermanlarla kanunlaştırıldığı için yadırganmıyordu.

Biraz önce de belirtildiği gibi, rakabe süresince çalışanlar yevmiyelerini alamamaktaydı. Bu konuda gelen emirde oldukça açık ve net ifadeler taşıyordu: "...Buyurdum ki, hukm-i şerîfim vardıkda evkâf-ı mezbûreyi rakabe eyleyüb rakabe tamam olmayınca erbâb-ı vezâyife vazîfelerin verdirmeyesiz..."³⁵, "Rakabe tamâm oluncaya değin müderrise ve sâir erbâb-ı vezâyife vazîfe deyû bir akçe ve bir habbe verdirmeyesiz..."³⁶, "...Öyle olsa buyurdum, zikrolan evkâf mahsûlünden yevmî beş akçe talebe-i medreseye ta'yîn edesiz. Ve bâkî mahsûlü bi'l-külliyeye rakabe-i vakfa sarf edesiz. Ve sâir mürtezika ve hademedden kimesneye rakabe emri tamâm olmayınca habbe vermeyesiz. Bu bâbda emrim budur..."³⁷

İstanbul'dan gelen emr-i şeriflerde yer alan ifadeler, aktarmaya çalıştıklarımız gibidir. Hemen her emirde özenle tekrarlanan ifadelere bakılırsa, vakıf çalışanlarının tamamı rakabe uygulaması süresince maaş alamamaktaydı. Rakabe emri çıktığı halde uygulamadaki bir hata sebebiyle maaşları verilen vakıf çalışanları, aldıkları bu miktarları vakfa geri ödemek zorunda kalıyorlardı.

Konuyla ilgili vereceğimiz örnek bir başka açıdan da ilginçtir. 1558'de Ankara kadısı İstanbul'a başvurarak Bursa'da bulunan İsa Bey Medresesi'nin müderrisi Mevlana Ubeydullah'ın elinde emr-i şerif bulunduğunu, medrese vakfının Ankara'da bulunan vakıfları bir önceki sene rakabeye muhtaç iken olunmadığı ve "erbâb-ı vezâyife vazîfeleri"nin verilmediğini haber vermişti. Bunun üzerine gelen hükmi şerifde şu

³⁴ BŞS A 58/63 80a.

³⁵ BŞS A 81/94 239a; A 94/110 189b.

³⁶ BŞS B 25/214 163b.

³⁷ BŞS A 4/4 458b.

ifadelere yer verilmişti: "...Evkâf-ı mezbûre sene-i mâziyede rakabeye muhtâc iken sene-i mezbûre mahsûlünden asl-ı vezâyifi ne mikdâr nesne kabz eylemişler ise ba'de's-sübût şer' ile müteveccih olanlardan vakfın rakabesi için hükm edüb mütevellisine alıveresiz..."³⁸.

Görüldüğü üzere, olayı yakından takip eden ve mücadelesini sürdüren genellikle müderrisler olmaktadır. Öte yandan bu belge, yanlışlıkla vakıf çalışanlarına verilen ücretlerin geriye iadesi konusunda hassasiyetle hareket edildiğini göstermektedir.³⁹

Rakabe usûlünde vakıf çalışanlarına genel kural olarak herhangi bir ücret ödenmez iken, zaman içinde bu konuda bazı istisnaların vukûbulduğu mahkeme sicillerine yansıyan belgelerden öğrenilmektedir. Bazı vakıf kurucuları, vakfiyelerine ekledikleri bir ibare ile: "zamân-ı ta'mîrde müderrisin vazîfesi rakabe olunmayub mahsûl-i vakfdan müderrise vazîfesi verilme câizdir"⁴⁰ denilmektedir. Gerçekten de bazı vakıflarda müderrislerin, rakabenin gereklerinden muaf tutuldukları görülmektedir.⁴¹

Bununla beraber, bazan bu ahvalin tamamen değişebilmesi de mümkündür. 1574'de Yıldırım Bayezid vakıfları için çıkan emri şerifde, "ta'mîr tamâm oluncaya değin câmi'-i şerîfin hatib ve imâm ve müezzin ve kayyımın vazîfeleri verilüb müderris ve talebe vesâir ehl-i vezâyifin vazîfelerin verdirmeyüb rakabe etdiresin"⁴² cümleleri oldukça önemli anlamlar taşımaktaydı. Sözkonusu kayıt, Bursa'nın en büyük camilerinden biri olan Yıldırım Camii görevlilerinin rakabe dışı uygulamaya tabi tutulduklarını göstermektedir. Muhtemelen, bununla, sözkonusu selâtin camiinin hizmetinde olabilecek bazı aksamaların önüne geçilmek istenmiştir. Bununla birlikte, bu camideki uygulamanın istisna teşkil ettiği söylenebilir.

Bazı istisnaların dışında, yürürlükteki rakabe uygulamasının vakıf çalışanlarının tamamını kapsayacak şekilde düzenlendiği anlaşılmaktadır. Biraz önce kısmen değindiğimiz, vakıf çalışanlarına rakabe sırasında yapılan haksız ödemelerin geriye iadesinde, başı en çok ağrıyanlar müderrisler olmaktadır. Zira yevmiyesi en yüksek olan vakıf çalışanı müderrisler idi. Dolayısıyla rakabe uygulamasında, diğer vakıf çalışanlarından daha çok müderrislerin durumları öncelik arz ediyordu.

Mahkeme sicillerinde yer alan birçok tamir kaydında, rakabesi gereken vakıfların mütevellileri, mahkemeye yaptıkları başvurularda müderrisleri özellikle zikretmek lüzumu hissetmişlerdi. Köseler Vakfı'nın mütevellisi 1599'da mahkemeye müracaatla, vakfın gelir getiren en önemli

³⁸ BŞS A 66/72 126a.

³⁹ Örnek için bk. BŞS A 46/52 53a,58a.

⁴⁰ BŞS A 46/52 193a.

⁴¹ Molla Fenârî Vakfı'ndaki benzer bir uygulama için bk. BŞS A 154/204 67b.

⁴² BŞS A 107/126 211a.

akarlarından biri olan hamamın âcilen “ta’mîr ve termîm”e ihtiyacı olduğunu, ancak “müderrisler vazîfe almak ile tecdîd ve termîme akçe kalmayub bi’l-küllîye harâb olmak üzere” bulunduğunu haber vermiş ve rakabe istemiştir. Normal bürokratik işlemler sonucunda hazırlanan heyet raporunun bir bölümünde aynen şöyle denilmektedir: “...Zikrolunan hammâmın külhâni ve kapuları ve kubbesinin camları harâb olub tecdîd ve ta’mîre muhtâc olduğu muhakkak olub lâkin müderrise vazîfe verildiği takdirce hammâm-ı mezkûrun meremmetine akçe kalmadığı ecilden”⁴³ müderrise ücret ödenmemesi gerektiği üzerinde durulmuştur .

Rakabede, vakıfdan aldıkları yüksek yevmiyeler sebebiyle en önemli kişiler durumuna gelen müderrisler, rakabe sırasında yanlış ödenen paraları geriye iade ediyorlardı⁴⁴ . Bazı müderrisler de rakabe sebebiyle görevlerini bırakabiliyorlardı⁴⁵ . Hatta rakabe sırasında vakfın imaretine yiyecek alınması hususunda sıkıntılar yaşanmaktaydı. Bu hususta 1573’de gelen bir emr-i şerifde, vakıf parasını “mürtezıkaya verdirmeyüb me’külâta sarf etdürmeyesin” tarzındaki ifadeyle mütevellinin dikkatini çekmişti⁴⁶ .

Bu bölümü bitirmeden önce, müderrislerin yevmiyelerinin bloke edilmesiyle ilgili mahkeme sicillerine yansıyan bir-iki fetvadan bahsetmek istiyoruz. 1587 tarihli bir belgeye göre, Bursa’da Peri Peyker Cafer Çelebi Medresesi’nde yaklaşık 5,5 ay görev yapan müderris Mehmed Çelebi, alacağı ile birlikte diğer medrese çalışanları için 5.184 akçe tahakkuk ettiğini ve tarafına ödenmesi gerektiğini mahkemeye yaptığı başvurusunda belirtir. Vakıf mütevellisi de medresenin hâlihâzırda rakabe olduğunu ve tamirâtı için 1.500 akçe gerekmesi sebebiyle ödeme yapamayacağını ifade eder. Müderris de rakabenin kendi döneminde değil, bir önceki müderris zamanında gerçekleştiğini belirterek, elinde bir şeyhulislam fetvası olduğunu bildirir. Fetvada, “Zeyd-i müderris ma’zûl oldukda medrese mahsûlünün bir mikdârı senevî olmak ile almamış olsa, halef olan ‘Amr-ı müderris zamânında ba’zı dükkânlar yıkılıb ta’mîre muhtâc oldukda müteveli-i vakf Zeyd-i müderrisin zamânına düşen mahsûlü ta’mîre harc edüb Zeyd’e vermemeğe şer’an kâdir olur mu?” diye sorulmuştu. Verilen cevap ise şöyledir: “ ‘Amr zamânında hâsil olan ta’mîre kifâyet etmediği takdirce ‘imâret sâir mesârifden mukaddemdir”⁴⁷ .

Diğer fetva 1615 tarihlidir. Ferhad Ağa Medresesi evkafı mütevellisi, mahkemede vakfın “asl-ı mâl”ı 60.000 akçe iken yaklaşık yarısı zayı olması

⁴³ BŞS B 136/351 81b. Müderrislerin aldıkları maaşın vakıf tamirine verdiği sıkıntı için bk. BŞS B 26/217 109b.

⁴⁴ Bk. BŞS A 46/52 53a,62b. Ayrıca bk. BŞS A 45/51 272b; B 25/214 163b.

⁴⁵ Bk. BŞS A 25/28 209b.

⁴⁶ Bk. BŞS A 40/45 30a.

⁴⁷ BŞS A 145/173 127a.

sebebiyle rakabeye gidildiğini ve müderrise yevmiye verilmeyeceğini belirten bir fetvanın elinde bulunduğunu haber verir. Fetva istenen konu şöyle sorulmuştu: “Bir medresenin asl-ı mâlî 60.000 akçe olub meblağ-ı mezbûrun 30.000’i zâyî’ olub tahsîli mümkün olmamağla medrese-i mezbûreye hâlâ mütevellî olan Zeyd, ma’rifet-i hâkimü’ş-şer’le rakabe edüb asl-ı mâl olan 60.000 akçe tekâmîl olunca müderrisine vazîfe vermemeğe kâdir olur mu?” Buna verilen cevap ise “olur” tarzındaydı⁴⁸.

Fetvalara da yansıyan birtakım tartışmalardan anlaşılın şudur ki, rakabe yönteminin uygulanışı sürecinde, maaşlarını alamamaları sebebiyle bütün vakıf personelinin bazı sıkıntılara düştükleri kesin olmakla birlikte, bu sıkıntıyı en çok yaşayan kesim müderrisler idi. Ayrıca ifade etmek gerekir ki, maaş ve yevmiye verilemeyen vakıf çalışanları, -büyük bir ihtimalle- yiyeceklerini bağı buldukları vakıf îmaretinden karşılıyorlardı. Bu noktada onların sıkıntı çekmedikleri söylenebilir.

4. Rakabe ve Öğrenciler

Vakıflarda uygulanan rakabe yöntemi bütün vakıf mürtezikasını içine alacak biçimde düzenlenmişti. Zaman zaman vakıf çalışanlarının bir bölümü bundan muaf tutulmuşsa da mürtezika sınıfına ödenmesi gereken yevmiyeler ile öteki yan ödemelerin rakabe dönemlerinde bir süre askıya alınması kaçınılmazdı. Çoğu zaman bu uygulamadan öğrenciler de nasibini alırlardı. Öğrencilere verilmekte olan karşılıksız vakıf bursu, rakabe uygulaması sebebiyle bir süre kesintiye uğradı. Rakabe konusunda gelen “emr-i şerif”lerde yer alan ifadeler genel hükümler taşır ve diğer çalışanların yanında öğrenciler de zikredilirdi. Sözelimi, XVI. yüzyıl sonunda gönderilen bir emirde, “tecdîd ve ta’mîr olunca rakabe olub müderris ve talebeye vazîfe verilmemek için...”⁴⁹ ifadeleri yer almaktadır. Bu emirden yola çıkarak, öğrencilerin de rakabeye genel bir prensip dahilinde muhatap oldukları anlaşılmaktadır.

Öte yandan, mahkeme sicillerine yansıyan kayıtların bir bölümünde belirtilen ve yine emir ve fermanlara dayanan diğer belgelerde, öğrencilerin diğer vakıf mürtezikasına göre daha farklı bir biçimde değerlendirildikleri görülmektedir. Mesela, 1485’de Bursa’da bulunan Kazzaziye Vakfı’na gönderilen bir emirle evkaf mahsulünün rakabe edilerek vakfın tamir görmesi gereken yerlerinin onarılması belirtilmiş, rakabe sırasında medrese talebelerine 5 akçe günlük tayin edilmesi ve diğer “mürtezika ve hademedden kimesne rakabe emri tamam olmayınca habbe” almaması konusunda Bursa kadısı ciddi bir şekilde uyarılmıştı⁵⁰.

48 BŞS B 29/222 85a.

49 BŞS B 136/351 81b. Ayrıca bk. BŞS A 39/44 10a; A 58/63 42b; A 107/126 211a.

50 Bk. BŞS A 4/4 458b.

Görüldüğü üzere, özellikle vakıflara bağlı medreselerin rakabelerinde öğrencilere uygulanan iki farklı muamele ile karşılaşılmaktadır. Ancak bunun sebebi sicillerde net olarak belirtilmemiştir. Biz, rakabenin işlediği zamanlarda normal olarak bütün vakıf personelinin yevmiyelerinin durdurulduğunu, ancak bazı özel istekler sebebiyle medrese talebelerine bu muamelenin uygulanmadığını düşünüyoruz.

Bu düşüncemizi, bir belgede yer alan şu ifadelerin doğruladığına inanıyoruz. Bursa'da Veliyyüddinoğlu Ahmed Paşa Medresesi Vakfı'nın rakabesi dolayısıyla 1560'da gelen fermanın medrese talebelerinin "hakk-ı süknâ taleb eyledükleri ecilden mezbûrlara hakk-ı süknâ vermeğe icâzet taleb" ettiklerini mütevellinin haber verdiğini ve sonuçta bu iznin verildiğini öğreniyoruz⁵¹. Bu fermanın yer alan, talebelerin öteden beri ödenmekte olan ve burs anlamına gelen "hakk-ı süknâ"larının devam ettirilmesi noktasındaki "icâzet" istekleri hususunu, rakabe dönemlerinde normalde bu hakkın tanınmadığı, ancak devletin uygun görmesi durumunda bunun mümkün olabileceği tarzında anlamının yanlış bir değerlendirme olmayacağı kanaatindeyiz.

5. Rakabeye Karşı Geliştirilen Alternatif Uygulamalar

Vakıf eserlerinin tamiri ve vakfın gelirlerinin nâmüsaid olması nedeniyle gündeme gelen rakabe meselesinin, vakıf personeline zarar vermeyecek bir biçimde çözümünü konusunda muhtelif çarelerin arandığını mahkeme sicillerindeki belgelerden anlamak mümkündür. Daha önce kısmen değindiğimiz, vakıf tarafından oluşturulan ve tamir dönemlerinde harcanması öngörülen bir fon ile bu sıkıntının belli ölçüde aşıldığı düşünülebilir⁵². Ancak daha köklü çözümlerin ve değişik alternatiflerin zaman içinde uygulama sahasına konulduğuna şahit oluyoruz. Bir örnek vererek, tamire acilen ihtiyaç duyulduğu, ancak vakıf finansmanının yeterli olmadığı durumlarda ne tür çareler arandığını göstermek istiyoruz.

1591'de, Bursa'da İbrahim Paşa Mahallesi'nde bulunan Hoca Emircan Darulkurrâsı'nın acilen tamir edilmesi gerekmişti. Ancak vakıf gereken tahsisâta sahip olmadığı gibi, 12.656 akçelik büyük bir borcu ve harcamayı gerektiren "ba'zı mesârif-i mühimme dahi" vardı. Sözü edilen darulkurrânın üst kısmının onarımı kısa süre içinde yapılmazsa yıkılmasının kaçınılmaz olduğu mütevellî tarafından belirtilmişti. Darulkurrâ şeyhi ile vakıf mütevellisinin mahkemeye yaptıkları ortak tekliflerinde, vâkıfın aynı yerde bulunan kurşun örtülü türbesinin kurşunu sökölüp darulkurrâya örtülmesinin ve artakalan kurşunun satılarak vakfın borçtan kurtarılmasının uygun olacağını, türbenin üzerinin ise tuğla ile örtülmesinin yeterli olduğunu

⁵¹ BŞS A 72/81 73b.

⁵² Bk. BŞS A 145/173 20a.

ifade etmişlerdi. Bunun üzerine mahkeme, bir heyet göndererek keşif yaptırmış, yapılan inceleme neticesinde, heyet, şeyh ile mütevellinin tekliflerinin uygun olduğunu bildirmişti⁵³.

Bunun dışında vakıf mütevellileri, vakfa ait gelir getiren akarlar üzerinde birtakım tasarruflarda bulunarak, vakfa gelir akışının çoğalması yönünde girişimlerde bulunuyordu. Mesela, 1593 yılında Arslaniye Medresesi Vakfı'nın mütevellisi, medresenin onarım gerektirdiğini, ancak Bedreddinoğlu Mahallesi'nde bulunan ve kullanılamaz durumdaki "tahtânî beş bâb harâbe hucurâtın" yıkılarak arsasının mukâtaaya verilmesi dışında, vakfa gelir getiren bir başka şeylerinin olmadığını mahkemede haber vermişti. Vakıf için "her vecihle evlâ ve enfa" olduğu konusunda bilirkişi heyetinin de tasdikini alan mahkeme, buna izin vermiş ve vakıf bu kanalla elde ettiği yedi bin akçe ile medresenin tamirine girişmişti⁵⁴.

Vakıf mütevellileri, bu ve benzeri yöntemlerle, rakabenin, vakıf çalışanlarına bir yük olmasını engellemeye çalışıyorlardı. Hatta bazı mütevelliler, ekonomik imkanları nisbetinde tamire katkıda bulunuyor ve onarımın en az harcamayla yapılması konusunda titizlik gösteriyordu. 1554 yılında Hasan Paşa Medresesi mütevellisi mahkemede "şu mülke tahmîni 2.000 akçe vefâ etmezse ben kendü malımdan yetireyim"⁵⁵ diyerek önemli bir taahhüdün altına girmişti.

1568'de gerçekleşen diğer bir olayda, Cafer Çelebi Medresesi'nin bir önceki mütevellisi mahkemeye başvurarak, yedi yıl önce emr-i şerif doğrultusunda "ta'mîr ve termîme sarf idüb mumzâ muhâsebede dahi mukayyed olan akçeden" 4.076 akçeyi, kendisinden sonra göreve gelen mütevelliden talep etmişti. Hâlihazırdaki mütevellinin, vakfın şu an o parayı ödeme gücü olmadığını söylemesinden sonra, İstanbul'dan konu ile ilgili gelen "emr-i âlî"de, "4.076 akçe tamâm olunca rakabe etmeğe emr edüb ba'dehu mütevellî-i sâbika edâsı"nın yeni mütevellîye bildirildiği anlaşılmaktadır⁵⁶.

Bu belgeler, bazı mütevellilerin rakabe sırasında olağanüstü fedakârlık gösterdiklerini, kendi paralarını bu işte devreye koyabildiklerini ve böylece vakfın hizmet binalarının fiziki olarak devamında önemli pay sahibi oldukları haber vermektedir.

6. Rakabeyle İlgili Diğer Problemler

Mahkeme kayıtlarına intikal eden bir çok olay, rakabe hususunun

⁵³ BŞS B 10/178 100b. Benzer bir örnek için bk. BŞS A 144/172 249b.

⁵⁴ BŞS B 11/199 31b. Bu sayfada konu ile ilgili diğer bir kayıt da bulunmaktadır.

⁵⁵ BŞS A 46/52 162a.

⁵⁶ BŞS A 94/110 244b.

değişik problemleri de beraberinde getirdiğini haber vermektedir. Bir önceki alt başlıkta belirttiğimiz ve kendilerinden iftiharla bahsedilecek mütevellilerin varlığının yanısıra, birtakım suistimallere karışan mütevellilere de rastlanmaktadır.

Mütevellilerin suistimallerinin önlenmesi konusunda ferman ve emirlerde yer alan uyarılara rağmen, mütevellilerin bunda ısrarları, azledilmelerine sebep oluyordu. 1593’de Başçı İbrahim Vakfı’nın mütevellisi Resul, “mahsûl-i evkâfı ekl u bel’ edüb ve merhûm-i mezbûrun medresesinin hirmenini bey’ edüb ve rakabeye muhtâc değil iken mürtezıkaya vazifelerin vermeyüb ve hammâmı oniki akçe icârede iken kendü sekiz akçe ile üzerine alub” vakfı perişan etmesi sebebiyle derhal azledilmiştir⁵⁷. Rakabe bahane edilerek yolsuzluğa meydan vermemek için fermanlarda mütevellilerin dikkatli olmaları önemle istenmektedir⁵⁸.

Mütevellilerin suistimaliyle ilgili bir örnek daha vermek istiyoruz. 1583 yılında mahkeme sicillerine geçirilen bir kayda göre, bu tarihten önceki 15 yıl boyunca müteveli olan Hemdem’in, vakfin değişik birimlerine yapılan tamirât için 76.710 akçe harcadığı ve bu rakamın “mumzâ mesârif defteri”nde kayıtlı bulunduğu haber verilmektedir. Ancak bu tarihteki müteveli ile müderris yaptıkları itirazla, tamir için böyle bir masrafın yapılmasına imkân olmadığını söylemeleri üzerine, mahkemece bir nâib, biri hassa olmak üzere iki mimar ve sekiz ehl-i vukûf, keşif için tesbit edilir. Yaptıkları detaylı incelemeler sonucu heyet, “zikrolan akarın ta‘mîr ve meremmet olunan yerlerine ancak 43.114 akçe sarfolunmuştur, bir habbe ziyâdeye asla tahammülü yoktur.” tarzında raporu mahkemeye sunmuştu. Bunun üzerine mahkeme, sabık müteveli Hemdem’in iki rakam arasındaki⁵⁹ 33.596 akçelik farkı vakfa iadesini kararlaştırmıştı.

Mütevellilerin bu ve benzeri tutumları sebebiyle ortaya çıkan sıkıntıları aşmak için medrese müderrislerinin de bazı tedbirler aldıklarını öğreniyoruz. 1573’de Hamzabey Medresesi’nin müderrisi Mevlana Muharrem, bu tür bir eksikliği hissetmiş olacak ki, mahkeme kanalıyla yaptığı başvurusu kabul edilmiş ve vakfa “hasbeten-lillâh” nazır olmuştu. Gelen emr-i şerifte, “evkâf mütevellileri ve sâir huddâmı Mevlânâ-yı mezbûru kendülere nâzir bilüb evkâfa müte’allik cüz’î ve küllî her ne ederler ise, Mevlânâ-yı merkûmun ma’rifetsiz etmeyeler” denilerek vakıf görevlilerinin müderrise kayıtsız şartsız bağlanmaları istenmektedir⁶⁰.

Rakabe konusunda bir hususu da zikrederek bu bölüme son verebiliriz. Vakfa ait gelir getiren bir mülkün tamirinde, onarım masrafının

⁵⁷ BŞS B 113/327 118b.

⁵⁸ Bk. BŞS A 46/52 191a; A 130/153 95a; B 113/327 118b.

⁵⁹ BŞS A 110/129 165a.

⁶⁰ BŞS A 101/118 231b.

kiradan düşülmesi tathikatı yaygın idi. Mesela, 1515'de Hasan Paşa Vakfı'na ait olup üç yıldır icareye verilmiş olan bir dükkânın tamiri için 380 akçe harcanmış ve dükkânı kiralayandan alınacak olan 1.080 akçenin 380 eksigi olan 700 akçe teslim alınmıştı⁶¹.

7. Rakabenin Sona Ermesi

Vakıfların rakabesi, tamir miktarı para tedarik edilince sona eriyor ve normal düzene giriyordu. Rakabenin sona erip normal düzene geçilmesi "feth" kavramıyla ifade ediliyordu. Vakıflar, rakabenin sona erdiğini tekrar mahkemeye bildirmek zorundaydı. "Feth" uygulaması için de "emr-i şerif" çıkması gerekiyordu. Mütevelliler bu "icâzet"i aldıktan sonra, vakıf personeline mutad olan yevmiyeleri ve yan ödemeleri yapmaktaydı⁶².

Mütevelliler "feth" için yaptıkları müracaatlarda, vakfın ne zamandan beri rakabe olduğunu da belirtmekte ve "hâlâ ta'mîr ve termîme muhtâc olan yerler cümle ma'mûr olup feth olunmasını taleb" ettiğini bildirmektedir. Mahkemenin yerinde yaptığı inceleme sonucunda, tamir işleminin uygun şekilde tamamlandığı tesbit edilirse "feth" için üst yazı yazılırdı⁶³. "Feth" konusunda gelen izin yazısı müderris⁶⁴, sair mürtezika ve cabinin⁶⁵ de bulunduğu bir topluluk içinde haber verilirdi.

Rakabe edilen dönem boyunca vakıf personeline, alamadıkları yevmiyeleri, vakfın "feth" olunmasından sonra uygun bir zamanda ödenmekteydi⁶⁶. Bu ödemelerde nasıl bir yöntemin uygulandığına dair sicillerde ayrıntılar tesbit edilememiştir. Biz, "feth" uygulamasına geçilinceye kadar vakıf çalışanlarının, mutad yevmiyelerini almasalar bile, bazı acil ihtiyaçlarının karşılandığı ve günlük yiyecek istihkaklarının imaret vasıtasıyla temin edildiğini düşünüyoruz. Vakıf giderlerinin en aza indirilmesi, rakabe süresini kısalttığı nazarı itibare alınırsa vakıfların bu konudaki hassasiyetlerini daha iyi değerlendirmek mümkündür.

XIX. yüzyılda vakıflarda rakabe uygulamasına rastlanmamaktadır. Artık bu dönemde vakıfların onarım ihtiyaçları "Evkâf-ı Hümayûn"dan karşılanmaktadır⁶⁷. Tamir prosedüründe önemli bir değişikliğin olmadığı bu dönemde, sadece finansmanın teminini devlet yapmaktadır.

⁶¹ BŞS A 25/28 61a.

⁶² Bk. BŞS A 42/48113a; A 43/49 12a; A 66/72 3a; A 67/73 210a; A 130/153 70a; B 11/199 52b.

⁶³ Bk. BŞS A 42/48 118a; A 130/153 70a.

⁶⁴ Bk. BŞS A 66/72 3a.

⁶⁵ Bk. BŞS A 42/48 118a.

⁶⁶ Bk. BŞS A 67/73 22b. Her ne kadar bu belgede, müderris ve talebelere alacaklarının ödendiği belirtilmekte ise de bu uygulamanın bütün vakıf mürtezikasını kapsamadığını düşünüyoruz.

⁶⁷ Bk. BŞS C 10/310 120a; C 81/646 14b.

SONUÇ

Vakıf eserlerinin tamirinde çekilen finansman sıkıntısı sebebiyle gündeme gelen “rakabe” uygulaması, belli bir prosedüre uyularak mütevelliler tarafından yürütülmekte idi. Rakabe için İstanbul’dan gelen izin doğrultusunda, hemen sistem devreye giriyor ve vakıf çalışanlarının alacakları, tesbit edilen rakabe süresince ödenmiyordu. Bu noktada, vakıf ünitelerinin onarım ve bakımları, diğer masraflardan ve ödemelerden önce dikkate alınıyordu.

Rakabe sırasında tamir miktarı para tedarik edildiği andan itibaren, sözkonusu rakabe, yine alınan izinle “feth” edilerek sona ermekte ve vakıf normal düzenine kavuşmaktaydı. Rakabe döneminde alıkonulan çalışanların alacakları, vakfın ekonomik imkânları paralelinde bilâhare ödenmekteydi.

Yıllarca sürebilen rakabelerin, vakıf çalışanları arasında derin sosyal ve ekonomik sıkıntılara yol açtığına dair, mahkeme sicillerine intikal eden kayıtlara tesadüf edilmemiştir. Rakabe sırasında bütün çalışanların yevmiyeleri ödenmese bile, özellikle talebelere bu konuda bazı kolaylıklar sağlandığı anlaşılmaktadır.

Aktarmaya çalıştığımız örnekler neticesinde, ana hatlarıyla vermeğe gayret ettiğimiz rakabe sisteminin, Osmanlı eserlerinin yüzyıllar boyu ayakta kalarak günümüze kadar nasıl ulaştıklarını göstermesi bakımından oldukça ilgi çekici bir mahiyet arzettiği rahatlıkla söylenebilir.